

भारतातील ई-गव्हर्नन्सची प्रगती आणि आव्हाने

डॉ. बाळासाहेब निर्मळ¹

आज उदारीकरण व जागतिकीकरणातून निर्माण झालेली परिस्थिती आणि जनतेच्या मागण्यांना अनुरूप लोक प्रशासनावर पडणाऱ्या नवनवीन जबाबदाऱ्या व आव्हाने पेलण्यासाठी लोक प्रशासनात नवनवीन विचारप्रवाह अस्तित्वात आले आहेत. यामध्ये नवलोकप्रशासन, लोकनिवड दृष्टीकोन, नवलोक व्यवस्थापन, नागरी समाज, नागरिकांची सनद, ई-प्रशासन आणि सुप्रशासन इत्यादी प्रवाह निर्माण झाले आहेत. हे सर्व प्रवाह प्रशासनात परिणामोन्मुखी, विकासात्मक स्वरूप असणारे प्रशासन, लक्ष्योन्मुखी व आधुनिकीकरणाच्या आव्हानास सामोरे जाणारे व त्याचा स्वीकार करणारे प्रशासन, त्याचबरोबर प्रजातांत्रिक मूल्यांशी संबंधित असलेले प्रशासन, प्रशासनात लवचिकतेवर भर देऊन सहभागी तत्त्वास प्राधान्य व कार्यकुशलतेसह लोकांच्या इच्छांची पूर्तता, आर्थिक विकास साधणे, नवाचार आणि प्रभावी एकीकरण असलेली प्रगतशील प्रशासनाची निर्मिती करण्यासाठी वरील सर्व विचारप्रवाह प्रयत्नशील आहेत. कारण हे सर्व विचार प्रवाह चांगले शासन (गुड गव्हर्नन्स) मध्ये समाविष्ट आहेत. म्हणून चांगले शासन निर्मितीसाठी आलेल्या विविध विचार प्रवाहात ई-गव्हर्नन्स हा एक प्रमुख महत्त्वाचा विचारप्रवाह आहे.

संशोधन पेपरचे उद्देश:

- ई-गव्हर्नन्स संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- भारतातील ई-गव्हर्नन्स धोरणाचा अभ्यास करणे.
- भारतातील ई-गव्हर्नन्स पकल्पांची माहिती घेणे.
- ई-गव्हर्नन्समुळे प्रशासनात झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.

ई-गव्हर्नन्सनाची संकल्पना:

भारतातील ई-गव्हर्नन्स म्हणजे सेवा देण्यासाठी, माहितीची देवाणघेवाण करण्यासाठी आणि पारदर्शक प्रशासन सुनिश्चित करण्यासाठी सरकारकडून माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा (ICT) वापर करणे. प्रशासन जलद, सोपे आणि अधिक नागरिक-अनुकूल बनवण्याचे उद्दिष्ट आहे. ई-गव्हर्नन्सद्वारे, मॅन्युअल हस्तक्षेप कमी करण्यासाठी, भ्रष्टाचार कमी करण्यासाठी आणि सुलभता सुधारण्यासाठी सरकारी कामे डिजिटायझेशन केली जातात. ही कल्पना "किमान सरकार, कमाल प्रशासन" या व्यापक राष्ट्रीय दृष्टिकोनाचे प्रतिबिंबित करते.

भारतातील ई-गव्हर्नन्स

भारतात ई-गव्हर्नन्सची सुरुवात प्रशासकीय सुधारणा म्हणून झाली, जी तंत्रज्ञानाचा वापर करून सार्वजनिक सेवा वितरणाच्या एका व्यापक प्रणालीमध्ये विकसित झाली. ती विभागांना एकत्रित करते, सरकारी लाभांपर्यंत पोहोचणे सोपे करते आणि नागरिकांना थेट सरकारशी संवाद साधण्यास सक्षम करते. डिजिटल इंडिया (२०१५) सारख्या प्रमुख प्रकल्पांसह, भारत प्रत्येक स्तरावर नागरिकांच्या सरकारशी संवाद साधण्याच्या पद्धतीमध्ये बदल घडवत आहे.

¹ देवगिरी महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स योजना २००६

२००६ मध्ये सुरु झालेल्या राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स योजनेने (NEGP) डिजिटल सार्वजनिक सेवांचा पाया घातला. नंतर, डिजिटल इंडिया मिशन (२०१५) ने गावांना जोडून, डिजिटल व्यवहार सक्षम करून आणि प्रत्येक नागरिकाला ऑनलाइन सरकारी सेवा मिळू शकतील याची खात्री करून या दृष्टिकोनाचा विस्तार केला. इलेक्ट्रॉनिक्स आणि माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालयाच्या मते, भारतातील ई-गव्हर्नन्समध्ये आता ३१ हून अधिक मिशन मोड प्रकल्प (MMPs) समाविष्ट आहेत, ज्यात आयकर भरणे, जमीन नोंदी, पासपोर्ट, पेंशन आणि ग्रामीण विकास यासारख्या क्षेत्रांचा समावेश आहे

ई-गव्हर्नन्स उद्दिष्टे

ई-गव्हर्नन्सची उद्दिष्टे प्रशासकीय कार्यक्षमता सुधारणे, नागरिक-केंद्रित सेवा सुनिश्चित करणे आणि पारदर्शकता वाढवणे हे आहेत. भारत सरकार ई-गव्हर्नन्सला केवळ तांत्रिक सुधारणा म्हणून पाहत नाही तर सुशासन आणि समावेशक विकासाचे साधन म्हणून पाहते.

ई-गव्हर्नन्सची प्रमुख उद्दिष्टे:

- पारदर्शकता आणि जबाबदारी: ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म आणि डेटाबेसद्वारे सरकारी कामकाज नागरिकांसाठी दृश्यमान आणि खुले करणे.
- सेवा वितरणातील कार्यक्षमता: प्रक्रियांचे डिजिटायझेशन करून आणि रिअल-टाइम सेवा उपलब्धता सुनिश्चित करून वेळ, खर्च आणि कागदपत्रे कमी करा.
- नागरिक सक्षमीकरण: अभिप्राय देण्यासाठी आणि निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी नागरिकांना सेवा आणि प्लॅटफॉर्मवर सहज प्रवेश प्रदान करा.
- भ्रष्टाचार कमी करणे: मध्यस्थांना दूर करणे आणि DBT (डायरेक्ट बेनिफिट ट्रान्सफर) सारख्या डिजिटल प्लॅटफॉर्मद्वारे थेट लाभांची वितरण सुनिश्चित करणे.
- समावेश आणि सुलभता: डिजिटल साक्षरता आणि ब्रॉडबँड प्रवेशाला प्रोत्साहन देऊन ग्रामीण आणि शहरी भारतामधील डिजिटल दरी कमी करणे.
- आर्थिक विकास: मजबूत डिजिटल पायाभूत सुविधा निर्माण करून नवोपक्रम, स्टार्ट-अप्स आणि ई-कॉमर्सला प्रोत्साहन देणे.
- धोरण एकरूपीकरण: सुसंगतता आणि समन्वयासाठी एकाच डिजिटल फ्रेमवर्क अंतर्गत विविध सरकारी विभागांना जोडा..

ई-गव्हर्नन्सचे आधारस्तंभ

स्तंभ	उद्दिष्ट	प्रमुख उपक्रम / उपलब्धी
ब्रॉडबँड महामार्ग	देशभरात इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी सुनिश्चित करणे	जानेवारी २०२५ पर्यंत, भारतनेटने २,१४,३२३ ग्रामपंचायतींना जोडले आहे.
मोबाइल कनेक्टिव्हिटीसाठी सार्वत्रिक प्रवेश	सर्व नागरिकांना मोबाइल कनेक्टिव्हिटी प्रदान करणे	१.२ अब्जाहून अधिक मोबाइल वापरकर्ते आणि ९९% लोकसंख्येला ४G प्रवेश (TRAI २०२४)
सार्वजनिक इंटरनेट प्रवेश कार्यक्रम	ग्रामीण सेवांसाठी सामान्य सेवा केंद्रे (CSCs) ला प्रोत्साहन देणे	भारतात ५ लाखांहून अधिक CSCs कार्यरत आहेत.
ई-गव्हर्नन्स: तंत्रज्ञानाद्वारे सरकारमध्ये सुधारणा	सरकारी प्रक्रिया सुलभ आणि डिजिटल करणे	ई-ऑफिस, ई-एचआरएमएस आणि ई-प्रोक्योरमेंट सिस्टम सुरु केल्या.

ई-क्रांती: इलेक्ट्रॉनिक सेवांचे वितरण	सर्व सार्वजनिक सेवांचे डिजिटल रूपांतर करणे	सर्वांसाठी माहिती, पारदर्शकता आणि नागरिक जागरूकता वाढवा
इलेक्ट्रॉनिक्स उत्पादन	इलेक्ट्रॉनिक वस्तूंचे देशांतर्गत उत्पादन मजबूत करणे	पीएलआय योजनेअंतर्गत (२०२०) प्रोत्साहनांमुळे इलेक्ट्रॉनिक उत्पादनात ७६% वाढ झाली.
नोकऱ्यांसाठी आयटी	डिजिटल कौशल्ये आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे	पीएमजीदिशा आणि स्किल इंडिया कार्यक्रमांतर्गत २ कोटींहून अधिक तरुणांना प्रशिक्षित केले.
लवकर कापणी कार्यक्रम	अल्पकालीन प्रभावी प्रकल्पांची अंमलबजावणी करणे	मायगव्ह पोर्टल, ई-ग्रीटिंग्ज, बायोमेट्रिक उपस्थिती आणि एसएमएस-आधारित प्रशासन

ई-गव्हर्नन्सवरील प्रमुख सरकारी धोरणे:

डिजिटल प्रशासनातील भारताची प्रगती कार्यक्षमता, समावेशन आणि सुरक्षितता या उद्देशाने बनवलेल्या अनेक सरकारी धोरणे आणि कार्यक्रमांद्वारे मार्गदर्शन केले गेले आहे. हे उपक्रम डिजिटल इंडिया मिशन आणि राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स योजनेशी समन्वय साधून कार्य करतात.

ई-गव्हर्नन्सवरील प्रमुख सरकारी धोरणे:

ई-गव्हर्नन्स सबधित धोरण	धोरणाची उद्दिष्ट	परिणाम/प्रभाव
राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स योजना (NeGP), २००६	सरकार-नागरिक सेवांचे डिजिटलीकरण	३१ MMPs सह ई-गव्हर्नन्सचा पाया घातला
डिजिटल इंडिया मिशन, २०१५	भारताला डिजिटल समाज आणि ज्ञान अर्थव्यवस्थेत रूपांतरित करा	देशभरात सुधारित सेवा वितरण आणि इंटरनेट प्रवेश
आधार (UIDAI)	नागरिकांना अद्वितीय डिजिटल ओळख प्रदान कर	१.३५ अब्जाहून अधिक आधार क्रमांक जारी केले
उमंग ॲप	सरकारी सेवांसाठी एक-स्टॉप मोबाइल प्रवेश	विभागांमध्ये १,७००+ सेवा प्रदान करते
Digi Locker	सुरक्षित क्लाउड-आधारित दस्तऐवज संग्रह	२१ सप्टेंबर २०२३ पर्यंत, ६.२७ अब्जाहून अधिक दस्तऐवज जारी केले गेले.
digitalindia.gov.in	ग्रामीण भारतात ब्रॉडबँड प्रदान करणे	२.८ लाख ग्रामपंचायतींना जोडलेले
MyGov पोर्टल	धोरणनिर्मितीत नागरिकांचा सहभाग सक्षम करणे	२०२४ पर्यंत २५ दशलक्ष नोंदणीकृत वापरकर्ते
राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा धोरण, २०१३	सरकारी डेटा आणि ऑनलाइन पायाभूत सुविधा सुरक्षित करणे	सार्वजनिक प्रणालींमध्ये डेटा संरक्षण मजबूत करणे
राष्ट्रीय डेटा प्रशासन धोरण, २०२३	पारदर्शक डेटा व्यवस्थापन आणि प्रवेश सुनिश्चित करणे	जबाबदारी आणि खुले प्रशासन वाढवते

भारतातील ई-गव्हर्नन्सचा प्रभाव आणि सर्वसामान्य नागरिकांना मिळालेले फायदे:

सरकारी प्रक्रियांच्या डिजिटल परिवर्तनाचा भारताच्या सामाजिक-आर्थिक परिदृश्यावर खोलवर परिणाम झाला आहे. ई-गव्हर्नन्सने सेवा वितरणाची गती, पारदर्शकता आणि समावेशकता सुधारली आहे.

- **सुधारित पारदर्शकता:** आरटीआय ऑनलाइन आणि मायगव्ह सारखे पोर्टल खुले सरकार आणि नागरिक अभिप्रायाला प्रोत्साहन दिले आहे.
- **आर्थिक समावेश:** जन धन-आधार-मोबाइल (जेएम) ट्रिनिटीद्वारे, ४७ कोटींहून अधिक लोकांना औपचारिक बँकिंगची सुविधा मिळाली आहे.
- **व्यवसाय सुलभता:** ऑनलाइन फाइलिंग, ई-प्रोक्योरमेंट आणि जीएसटीएन प्रणालींनी अनुपालन सोपे केले आहे.
- **सामाजिक समावेश:** योजना आणि अनुदाने डीबीटीद्वारे थेट नागरिकांपर्यंत पोहोचतात, ज्यामुळे गळती कमी होते.
- **शिक्षण आणि आरोग्य:** दीक्षा आणि आयुष्मान भारत डिजिटल मिशन सारखे प्लॅटफॉर्म आवश्यक सेवांमध्ये ऑनलाइन प्रवेश प्रदान करतात.
- **ग्रामीण कनेक्टिव्हिटी:** भारतनेट आणि सीएससी शेवटच्या टप्प्यातील डिजिटल वितरण सुनिश्चित करतात.
- **पर्यावरणीय फायदे:** कागदविरहित कार्यालये आणि ई-कागदपत्रे प्रशासकीय कचरा कमी करतात.

संयुक्त राष्ट्रांच्या ई-गव्हर्नमेंट सर्वेक्षण २०२२ नुसार, भारत ई-सहभागात ६१ व्या क्रमांकावर आहे, जो डिजिटल प्रशासनावरील वाढत्या विश्वासाचे प्रतिबिंब आहे. भारतातील ई-गव्हर्नन्सचे यश ई-गव्हर्नन्सने भारताच्या प्रशासकीय चौकटीला समावेशकता आणि कार्यक्षमतेकडे कसे वळवले आहे हे दर्शविते. ऑक्टोबर २०२४ पर्यंत, भारतनेटने २,१४,२८३ ग्रामपंचायतींना जोडले, जे लक्षित २,२२,३४३ पेक्षा कमी होते. सप्टेंबर २०२३ पर्यंत, डिजिलॉकरने १९६ दशलक्षाहून अधिक वापरकर्त्यांना ६.२७ अब्जाहून अधिक कागदपत्रे जारी केली होती. ऑगस्ट २०२५ पर्यंत, प्रधानमंत्री जन धन योजनेने (PMJDY) ५३ कोटींहून अधिक खाती उघडली होती. ऑगस्ट २०२५ मध्ये, UPI ने २०.०१ अब्ज व्यवहार नोंदवले ज्याचे मूल्य ₹२४.८५ लाख कोटी होते. भारताचा ई-गव्हर्नमेंट डेव्हलपमेंट इंडेक्स (EGDI) रँक १९३ देशांपैकी ९७ वा आहे. ऑक्टोबर २०२४ पर्यंत, देशभरात ५.८४ लाखांहून अधिक कॉमन सर्व्हिसेस सेंटर (CSC) कार्यरत होते, ज्यात ४.६३ लाख ग्रामपंचायत स्तरावर होते.

भारतातील ई-गव्हर्नन्स आव्हाने:

भारतातील ई-गव्हर्नन्सची उल्लेखनीय कामगिरी असूनही, भारतातील ई-गव्हर्नन्सला अनेक संरचनात्मक आणि ऑपरेशनल आव्हानांचा सामना करावा लागतो ज्यासाठी धोरणात्मक लक्ष आणि नाविन्यपूर्ण उपायांची आवश्यकता आहे. प्रमुख आव्हाने:

- **डिजिटल फूट:** ग्रामीण भागात अजूनही मर्यादित इंटरनेट प्रवेश आणि डिजिटल साक्षरता तफावत आहे.
- **सायबर सुरक्षा आणि गोपनीयता चिंता:** डेटा उल्लंघनाच्या वाढत्या घटना आणि मजबूत सायबर सुरक्षा पायाभूत सुविधांचा अभाव.
- **कमी जागरूकता:** नागरिकांना, विशेषतः दुर्गम प्रदेशांमध्ये, डिजिटल प्लॅटफॉर्मबद्दल अनेकदा माहिती नसते.
- **आंतरविभागीय समन्वय:** ओव्हरलॉपिंग अधिकारक्षेत्र धोरण अंमलबजावणी मंदावते.
- **पायाभूत मर्यादा:** खराब कनेक्टिव्हिटी आणि वीज टंचाई आयसीटी विस्तारात अडथळा आणते.
- **बदलाला प्रतिकार:** पारंपारिक नोकरशाही संस्कृती अधिकाऱ्यांमध्ये डिजिटल स्वीकार मंदावते.

शिफारशी:

- पारदर्शकता आणि डेटा संरक्षणावर लक्ष केंद्रित करून, भारत हे सुनिश्चित करू शकतो की ई-गव्हर्नन्स नागरिक आणि अधिक प्रतिसाद देणारे सरकार यांच्यातील पूल बनेल.
- डिजिटल पायाभूत सुविधा मजबूत करणे: भारतनेट फेज-II चा विस्तार करा आणि ग्रामीण भागांसाठी 5G कनेक्टिव्हिटीला प्रोत्साहन दिले पाहिजे.
- सायबरसुरक्षा चौकट: CERT-In अंतर्गत मजबूत डेटा संरक्षण कायदे आणि केंद्रीकृत देखरेख लागू करणे.

- डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम: सर्व पंचायतींमध्ये प्रधानमंत्री ग्रामीण डिजिटल साक्षरता अभियान (PMGDISHA) चा विस्तार केला पाहिजे.
- सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी: स्केलेबल उपायांसाठी टेक फर्म आणि स्टार्टअप्सशी सहयोग आणि समन्वयांची आवश्यकता.
- प्रादेशिक भाषा एकत्रीकरण: सुलभता सुधारण्यासाठी स्थानिक भाषांमध्ये ई-सेवा पुरविल्या पाहिजेत.
- कामगिरी लेखापरीक्षण: जबाबदारी आणि कार्यक्षमतेसाठी ई-गव्हर्नन्स प्रकल्पांचे नियमित लेखापरीक्षण करा.
- AI आणि डेटा विश्लेषण: भविष्यसूचक प्रशासन, तक्रार निवारण आणि रिअल-टाइम निर्णय घेण्यासाठी AI प्रभावी वापर केला पाहिजे.

संदर्भग्रंथ:

- Avasthi & Maheshwari (2006), Public Administration, lakshmi Narain Agarwal, New Delhi. Basu And Roorkee, Public Administration Concepts And Theories, Sterling New Delhi
- Goel S. L., Advance Public Administration, Deep And Deep Publication, 2003
- Sharma M. P. Sadana B. L. & Kaur Harpreet, Public Administration Theory And Practice, KitabMahal Allahabad, 2010
- एम. लक्ष्मीकांत, लोकप्रशासन, टाटा मॅग्रा सहल पब्लिकेशन नवी दिल्ली. 2021
- अशोक कुमार दुबे, 21 शताब्दी मे लोकप्रशासन, टाटा मॅग्रा सहल पब्लिकेशन नवी दिल्ली. 2021
- कटारिया सुरेन्द्र (2007) 'आर्थिक नीती एवं प्रशासन' मलिक एण्ड कम्पनी जयपूर.
- फाडिया बी.एल. (2011) भारत में लोकप्रशासन, साहित्य भवन पब्लिकेशन आग्रा.

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*